

УДК 811.111'34(075.8)

ПРОБЛЕМА ВІЛЬНОГО ВИБОРУ: НАСКІЛЬКИ ВІЛЬНА ВІЛЬНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ ЛЕКСЕМ?

Ольга Федоренко

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000;
e-mail: olgafdrnk09@gmail.com

Зроблено спробу висвітлити лінгвістичні особливості вільних сполучень порівняно зі сталими сполученнями слів та окреслити роль вільної сполучуваності в мові. Питання про існування вільних сполучень залишається дискусійним, оскільки сполучуваність слів обмежують як мовні, так і позамовні чинники, а принцип відкритого вибору лексичних одиниць є другорядним, на протигагу принципу ідіоматичності.

Ключові слова: вільна сполучуваність, обмежена сполучуваність, вільні сполучення, стали (стійкі) сполучення, ідіоми, фразеологічні одиниці.

А ргіогі кожен вірить, що він абсолютно вільний, навіть у своїх особистих діях, і думає, що в будь-який момент може почати жити по-іншому... Але a posteriori, з досвідом, він на свій подив відкриває для себе, що він невільний, що ним керує необхідність, що, незважаючи на всю свою рішучість і роздуми про своє життя, його поведінка не змінилася ...

Артур Шопенгауер

Лексична сполучуваність визначається як реалізована здатність слова сполучатися в тексті зі словами певного лексичного значення; здатність слова як лексеми сполучатися з іншими словами (як лексемами). Дослідження лексичної сполучуваності є актуальною проблемою сучасного мовознавства. Посилення зацікавленості проблемами лексичної сполучуваності пов'язане з появою нових мовознавчих теорій, зокрема корпусної лексичної граматики (*corpus-based lexico-grammar*, *lexical grammar*), граматики мовних шаблонів (*pattern grammar*), емергентної граматики (*emergent grammar*).

Лексична сполучуваність тісно пов'язана з позамовними чинниками і ґрунтується на наших знаннях про навколишній світ. Такі сполучення, як *to eat a book*, *to write a fish* вважають неприпустимими, оскільки подібні явища у нашій повсякденній практиці не відбуваються. Первинну причину взаємозв'язку двох слів у тексті треба шукати за межами мови – у зовнішній дійсності. Два слова сумісно застосовують у мовленні за умови, що між денотатами (позначуваними предметами або класами однотипних предметів) цих слів у зовнішній дійсності існують певні предметні відношення [2, с. 4].

Мовці, однак, поєднують слова не лише на основі знань про навколишню дійсність (real world knowledge), але й на основі мовних чинників (*linguistic grounds*), коли ми інтуїтивно знаємо, які слова зазвичай сполучаються одне з іншим, і очікуємо їхньої сумісної сполучуваності [10, с. 81]. Добре відомі “примхи сполучуваності” – колокаційні (лексико-фразеологічні) обмеження, які не пов’язані з порушенням предметно-логічних правил, а є суто традиційними. Для прикладу, прикметник *rancid* сполучається з іменниками *bacon* та *butter*, прикметник *addled* з іменниками *brains* та *eggs*, а іменник *milk* сполучається лише з прикметником *sour*, а не з *rancid* [12, с. 94]. Порівняємо також *flock of sheep*, *herd of cows*, *school of whales*, *pride of lions* [12, с. 94].

Отже, лексична сполучуваність слова обмежується як мовними, так і позамовними чинниками, однак, незважаючи на це, у мовознавстві говорять не лише про обмежену лексичну сполучуваність слів, але й про вільну.

Вільна сполучуваність – це лексична сполучуваність, яка не має внутрішньомовних обмежень; здатність слова сполучатися з усіма семантично сумісними словами. Вільна сполучуваність характерна для слів, нейтральних у своїй семантиці, які містять одну дуже широку сему. Чим більше сем у семантичній структурі слова, тим вужчі можливості сполучуваності, тим більше обмежень на сполучуваність. Так, у ЛСГ дієслів переміщення об’єкта в просторі базові дієслова *move*, *shift* характеризуються семантичною широтою, свідченням якої є відсутність специфікації в їхніх лексичних зв’язках. У інших дієслів цієї ж групи семантична структура характеризується додатковими семантичними ознаками, які конкретизують або генералізують значення кожного з дієслів. Це не дає змоги їм виходити за вузькі контекстуальні межі, в яких їх можна використати: *drain*, *rack*, *hield* (щодо рідкої субстанції), *powder*, *strew* (сипка субстанція), *ladle* (щодо рідкої та сипкої субстанції), *roll* (щодо субстанції визначеної форми, що-небудь кругле), *heave*, *lug* (щодо субстанції з ваговими особливостями, що-небудь важке) [5, с. 108].

Обмеження лексичної сполучуваності, які накладаються системою мови і не зумовлюються предметно-логічними позамовними чинниками, зведені або до стійкості (усталеності), або до ідіоматичності. Стійкість сполучення пов’язана з діапазоном сполучуваності його компонентів і ґрунтується на обмеженнях у виборі складових компонентів та використанні сполучення в готовому вигляді. Порівняно з вільними сполученнями, стійкі звороти – це готові до вжитку формули.

Стійкі сполучення – це такі сполучення слів, у яких ці слова вживають значно частіше, ніж в інших сполученнях. Стійкість сполучення – це його традиційна повторюваність без семантичного перетворення. Сполучення, які пройшли процес семантичного перетворення (переосмислення), кваліфікують як ідіоми. Переосмислення компонентів *фразеологічної одиниці* (ФО) є найпоширенішою формою семантичної трансформації [3, с. 10]. Під ним розуміють будь-яке смислове зміщення, що спричиняє втрату прямого значення компонентів фразеологізму.

Діапазон лексичної сполучуваності можна представити у вигляді шкали, на крайніх точках якої розташовані ідіоми і вільні сполучення двох лексем. Між ними розміщуються одиниці, яким властиві різні ступені усталеності. Наведені нижче сполучення зі словом *murder* ілюструють основні відмінності між цими трьома типами сполучень [8, с. 252–253].

Сполучення *to condemn murder* – вільне лексичне сполучення (*free lexical combination*), складові частини якого мають семантичну та структурну незалежність, їх можна вільно сполучати з іншими лексичними одиницями. Дієслово *condemn* вільно сполучається з необ-

меженою кількістю іменників: *they condemned – the abduction, abortion, abuse of power, the acquittal* тощо. Іменник *murder*, зі свого боку, може вільно сполучатися з сотнями дієслів: *abhor, accept, acclaim, advocate* тощо.

Сполучення *to scream blue murder (to complain very loudly)* – ідіома (*idiom*). Це стійкий вираз (*frozen expression*), що вводять у мовлення у вигляді цілісного блоку слів, значення яких не відображають значення цілого виразу.

Сполучення *to commit murder* – стійке сполучення слів неідіоматичного характеру (*fixed non-idiomatic phrase, fixed combination, collocation*), в якому відсутнє переосмислення, оскільки значення цілого сполучення можна вивести зі значень складових елементів (на відміну від ідіом). Однак сполучуваність дієслова *commit* обмежена невеликим колом іменників зі значенням *crime, wrongdoing*; воно специфічно сполучається з іменником *murder*. Отож цьому сполученню властива сталість вживання, повторюваність в однаковому складі (на відміну від вільних сполучень).

Існують також сполучення, що мають нестійкий статус і займають проміжне становище: 1) між вільними сполученнями та стійкими сполученнями неідіоматичного характеру – перемінно-стійкі сполучення (напр., *year by year, week by week, *night by night*); 2) між стійкими сполученнями неідіоматичного характеру та ідіомами – ідіофразеоматизми (напр., *fetch and carry*) [4, с. 7–8].

Різні ступені обмежень у сполученнях вивчаються. Стійкі сполучення неідіоматичного характеру (*collocations*) відмежовують від вільних сполучень (*free combinations*) на основі обмежених можливостей заміни компонентів сполучення. На відміну від вільних сполучень, стійкі сполучення містять компоненти, які не так легко замінити: заміна одного з них призводить до породження неприйняттого сполучення, напр., **rotten milk (sour milk), *weighty drinker (heavy drinker)* [11, с. 25–26]. У вільних сполученнях обмеження на заміну компонентів можна пояснити семантичними чинниками; у стійких сполученнях обмеження на заміну довільні (*arbitrary*).

Сучасні граматичні теорії, зокрема лексична граматики (*lexical grammar*), граматики мовних шаблонів (*pattern grammar*), емергентна граматики (*emergent grammar*), доводять, що вільні сполучення, утворені в результаті вільного вибору (*free choice*), надзвичайно низькочастотні. Підраховано, що близько 80% мовного матеріалу – це певні форми усталених виразів, що набули звичності у вживанні; їх використовують як готові формули [7, с. 102].

Засновник лексичної граматики Дж. Сінклер розрізняє дві моделі мови: принцип відкритого вибору (*open choice principle*) та принцип ідіоматичності (*idiom principle*) [13, с. 109–114]. Лексичність мови (*lexicality of language*) він порівнює з комбінаторикою фонем на фонологічному рівні (*phonological patterning*). На думку дослідника, послідовність фонем навіть у довгих словах чи ланцюжках слів зберігається у вербальній пам'яті мовців та відтворюється як одне ціле, і ця послідовність не є результатом вибору окремих фонем, поєднаних заново кожного разу, коли вимовляємо слово. Результати аналізу корпусу текстів доводять, що певним сполученням лексем також властива сталість вживання, повторюваність у однаковому складі. Такі сполучення значно частотніші, на противагу вільним сполученням, які є результатом відкритого вибору лексем і слугують виразниками відкритої моделі мови, що є другорядною моделлю, оскільки принцип ідіоматичності домінує.

Модель відкритого вибору (*'slot-and-filler' model*) розмежовує лексику та граматику: синтаксичні структури містять відкриті позиції, які заповнюють вільно обраними лексичними одиницями [13, с. 109]. Ця модель базується на припущенні, що в певній синтаксичній

структурі мовці можуть потенційно обирати лексичні одиниці з усієї сукупності парадигматичних можливостей. За допомогою граматичних правил створюють вільні сполучення. Сучасні корпусні дослідження спростовують чіткий поділ між лексикою і граматику, які взаємодіють у такій мірі, що виникає потреба в реконцептуалізації поняття граматики як “лексичної граматики” (*lexical grammar*).

У моделі відкритого вибору текст розглядають як результат значної кількості складних виборів (*a large number of complex choices*). Кожного разу, коли будують фразу чи речення, відкриваються великі можливості вибору, а єдиним обмеженням вільного вибору є граматична правильність речення [13, с. 109]. Однак ми не можемо створити прийняттого тексту (*normal text*), керуючись лише принципом відкритого вибору. Нам необхідний принцип ідіоматичності, згідно з яким текст складається з великої кількості “напівготових фраз” (*semi-preconstructed phrases*), які вживають як одне ціле (*constitute single choices*), незважаючи на те, що видаються вони синтаксично подільними на сегменти [13, с. 110]. Деякі з них усталені (наприклад, *of course, just now, on an empty stomach*), деякі допускають внутрішню варіативність (наприклад, *it's not in his nature to, it was scarcely in their nature to*), деякі постійно вживають з певними граматичними структурами (наприклад, *set about leaving*) [13, с. 110].

Сучасні дослідники, вивчаючи вільне володіння мовою (*fluency*), доходять висновку, що вільність чи плинність мовлення не залежить від того, що висловлювання створюють *ab initio* зі знання граматичної системи, а забезпечується тим, що мова зберігається в пам'яті мовця невеликими готовими до вжитку порціями (*prefabricated chunks*) [10, с. 19]. Доказом вважаємо те, що діти, навчаючись розмовляти, говорять цілими фразами, наприклад, *Whatsat, Whatyouwant*. Вони опановують мову не через вивчення звуків і структур, а завдяки розвитковій здатності членувати ціле на частини, які різною мірою відокремлені одна від іншої [10, с. 75].

Результати сучасних корпусних досліджень доводять, що сучасна англійська мова надзвичайно багата на утворення варіативного ступеня усталеності. У мовній свідомості носіїв англійської мови вони відомі і вживані; їх засвоюють цілими і вносять у висловлювання вже готовими [15, с. 465], а в сукупності вони становлять “фразикон” (*phrasicon*) носіїв певної мови.

Для позначення стійких мовленнєвих утворень використовують такі різноманітні терміни, як, наприклад, формули, фраземи, штампи, кліше, стійкі словесні комплекси, усталені вирази, стандартизовані сполучення, комунікативні стереотипи; *collocations, clichés, fixed expressions, formulaic sequences, phrasemes, lexical chunks, lexical phrases, multi-word units, pre-assembled patterns, prefabricated patterns, formulae, routines* тощо.

Корпусні дослідження доводять, що принцип ідіоматичності є значно поширенішим, ніж видається на перший погляд: багато слів виявляють разючу схильність до постійної сумісної сполучуваності. Вибір слів у сполученнях не такий уже вільний чи відкритий, і це стосується не лише таких сполучень, як *by and large, all of a sudden*, які сприймають як сталі навіть інтуїтивно [9, с. 44].

Аналіз сотні контекстових партнерів прикметника *pretty*, відібраних із Британського національного корпусу, виявив: незважаючи на те, що вони надзвичайно різноманітні, в них є спільні семантичні ознаки. Не беручи до уваги ідіоми (наприклад, *a pretty penny, a pretty pass*), слова, які сполучаються з прикметником *pretty*, можна виокремити в 4 семантичних категорії: 1) “girl/ woman” (*lady, maid, face*) (близько 30 % слів); 2) “place” (*village, garden*)

(20 %); 3) “picture/ sight” (15 %); 4) “dress/ furniture” (10 %). Такі приклади доводять, що навіть у тих випадках, коли сполучення не є стійкими чи метафоричними, вибір компонентів сполучення є все-таки обмеженим [9, с. 44].

Розглядаючи проблему сполучуваності, І. Є. Анічков зазначає, що жодне слово не може вступати у сполучення з будь-яким іншим словом; кожне слово сполучається з обмеженою кількістю інших слів [1, с. 108]. Отож абсолютно вільних словосполучень взагалі не існує, є лише більш-менш зв’язані. Термін “ідіома” отримує у лінгвіста нове, нетрадиційне для лінгвістики трактування. Ідіома в широкому значенні – це будь-яке сполучення, починаючи з тих, котрі раніше було прийнято вважати вільними, і закінчуючи зрощеннями, кліше, прислів’ями і приказками. Ідіоми – будівельний матеріал для мови. Будь-який відрізок будь-якого тексту складається з ідіом, має свою ідіоматику, як і свою фонетику або синтаксис, і підлягає розглядові як з погляду ідіоматики, так і з погляду фонетики або синтаксису. Науковець відкинув загальноприйняте трактування вільних словосполучень як сполучень слів, що організуються в мовленні, не підлягаючи жодним обмеженням [6, с. 56].

Яскраві приклади колокативних обмежень знаходимо у вірші “Песиміст” Бенджаміна Франкліна Кінга.

The Pessimist (by Benjamin Franklin King)

1 Nothing to do but work,	13 Nothing to sing but songs,
2 Nothing to eat but food,	14 Ah, well, alas! alack!
3 Nothing to wear but clothes	15 Nowhere to go but out,
4 To keep one from going nude.	16 Nowhere to come but back.
5 Nothing to breathe but air	17 Nothing to see but sights,
6 Quick as a flash ‘t is gone;	18 Nothing to quench but thirst,
7 Nowhere to fall but off,	19 Nothing to have but what we’ve got;
8 Nowhere to stand but on.	20 Thus thro’ life we are cursed.
9 Nothing to comb but hair,	21 Nothing to strike but a gait;
10 Nowhere to sleep but in bed,	22 Everything moves that goes.
11 Nothing to weep but tears,	23 Nothing at all but common sense
12 Nothing to bury but dead.	24 Can ever withstand these woes.

Отже, погляди лінгвістів не є однозначними. Існує позиція “жорсткого детермінізму”, яка взагалі заперечує існування вільної сполучуваності, оскільки можливості сполучуваності слів обмежені і визначені наперед – детерміновані – як мовними, так і позамовними чинниками. Проте здебільшого дослідники схилиються до позиції “компатибілізму” та дотримуються думки, що вільна та обмежена сполучуваність співіснують. Існують випадки, коли вибір лексичних одиниць все ж вільний.

Принцип відкритого вибору та принцип ідіоматичності, які Дж. Сінклер вважає не сумісними (*incompatible with each other*) [13, с. 110], все-таки співіснують у мові. У текстах часом спостерігаємо різкі переходи (*sharp switches*) між структурами, створеними як результат принципу ідіоматичності та принципу відкритого вибору, які чергуються, змінюючи одна іншу. Загалом текст виникає завдяки принципу ідіоматичності, в ньому лише зрідка спостерігаємо переходи до принципу відкритого вибору (*occasional switching to the open-choice principle*) [13, с. 113].

Ідіоматичні та неідіоматичні принципи породження та сприйняття мовлення взаємодіють у діахронії та синхронії. З розвитком мови сполучення слів проходять 3 ступені трансформації: 1) вільні сполучення; 2) сталі сполучення; 3) ідіоматичні вирази [14, с. 243]. З часом вільні сполучення можуть стати ідіомами, наприклад, *go off the rails*, *reach the end of the line*, та навпаки, у стилістичних засобах (грі слів) ідіоми, компоненти яких вжито в прямому значенні, можуть сприймати як вільні сполучення, наприклад, *We really "went to town" in those debates (R.W. Devore). Our music was supplied by two fiddlers, two guitarists, and a gentleman who could really "rattle the bones" (R. W. Devore).*

Спектр явищ, зумовлених принципом ідіоматичності, дуже широкий. Якщо ФО сьогодні добре вивчені в теорії фразеології і лексикографії, то велика група стійких сполучень неідіоматичного характеру досліджено недостатньо. Необхідно встановити обсяг проміжних утворень, визначити і сформулювати загальні і часткові критерії для виокремлення утворень неідіоматичного характеру, дати чітку класифікацію цих утворень.

1. Аничков И. Е. Идиоматика в ряду лингвистических наук / И. Е. Аничков // Труды по языкознанию. – СПб. : Наука, 1997. – С. 101–145.
2. Архелюк В. В. Прикметники розміру в сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / В. В. Архелюк. – Київ, 1999.
3. Зорівчак Р. П. Явища дивергенції і конвергенції у фразеологічному фонді української та англійської мов / Р. П. Зорівчак // Іноземна філологія. – 1982. – Вип. 67. – С. 9–15.
4. Медведєва Л. М. Що таке парні словосполучення / Л. М. Медведєва, В. В. Дайнеко // Англо-український словник парних словосполучень. – К. : Українська енциклопедія, 1994. – С. 6–9.
5. Назарчук Р. З. Лексико-семантичні групи референтно спеціалізованих дієслів у сучасних українській та англійській мовах / Р. З. Назарчук // Проблеми зіставної семантики. – К. : КДЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 107–110.
6. Таукчі О. Учення про лексичну сполучуваність у світлі кардинального повороту в сучасному мовознавстві / О. Таукчі // Лінгвістичні студії. – 2006. – Вип. 14. – С. 54–58.
7. Altenberg V. On the phraseology of spoken English: the evidence of recurrent word combinations / V. Altenberg // Phraseology: Theory, Analysis and Applications / [ed. by A. Cowie]. – Oxford : OUP, 1998. – P. 102–122.
8. Benson M. Lexicographic Description of English / M. Benson, E. Benson, R. Ilson. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins, 1986.
9. Gavioli L. Exploring Corpora for ESP Learning / L. Gavioli. – Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins, 2005.
10. Lewis M. The Lexical Approach. The State of ELT and a Way Forward / M. Lewis. – Hove : LTP, 1993.
11. Martelli A. Lexical Collocations in Learner English: A Corpus-Based Approach / Aurelia Martelli. – Alessandria : Edizioni dell'Orso, 2007.
12. Palmer F. R. Semantics. A New Outline / F. R. Palmer // Хрестоматія по англійській філології / [сост. О. В. Александрова]. – М. : Высш. школа, 1991. – С. 81–98.
13. Sinclair J. M. Corpus, Concordance, Collocation / J. M. Sinclair. – Oxford : OUP, 1991.
14. Traugott E. A historical overview of complex predicates / E. Traugott // Collocational and Idiomatic Aspects of Composite Predicates in the History of English / [ed. by L. Brinton, M. Akimoto]. – Amsterdam : John Benjamins, 1999.
15. Wray A. Formulaic sequences in second language teaching: principle and practice / A. Wray // Applied Linguistics. – Vol. 21. – No. 4. – 2000. – P. 463–489.

**ПРОБЛЕМА СВОБОДНОГО ВЫБОРА:
НАСКОЛЬКО СВОБОДНА СВОБОДНАЯ СОЧЕТАЕМОСТЬ ЛЕКСЕМ?**

Ольга Федоренко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина, 79000;
e-mail: olgafdrnk09@gmail.com*

Рассмотрены лингвистические особенности свободных сочетаний в сравнении с устойчивыми сочетаниями слов и очерчена роль свободной сочетаемости в языке. Вопрос о существовании свободных сочетаний остается дискуссионным, так как сочетаемость слов ограничивается лингвистическими и экстралингвистическими факторами, а принцип открытого выбора лексических единиц является второстепенным, в отличие от принципа идиоматичности.

Ключевые слова: свободная сочетаемость, ограниченная сочетаемость, свободные сочетания, устойчивые сочетания, идиомы, фразеологизмы.

**THE PROBLEM OF FREE CHOICE:
ARE FREE WORD COMBINATIONS REALLY FREE?**

Olha Fedorenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: olgafdrnk09@gmail.com*

The article examines the linguistic features of free and fixed phrases and determines the role of free phrases in language. The very existence of free phrases is a debatable question, since lexical combinability is restricted by both linguistic and extra-linguistic factors, and the open-choice principle is a secondary model of language in contrast to the idiom principle which dominates language use.

Key words: free lexical combinability, restricted combinability, free phrases, fixed non-idiomatic phrases (collocations), idioms, phraseological units.